

ADATOK A KOSSUTH-EMIGRÁCIÓ TÖRTÉNETÉHEZ

Balázs József százados

1848/49-ben a magyar nép fegyvert fogott, hogy kivívja függetlenségét és megteremtse polgári fejlődésének előfeltételét, az önálló Magyarországot. A szabadságharc elbukott. Az országra az önkényuralom sötét felhője nehezedett; hazafiak százai haltak vértanúhalált, hazafiak ezrei sínylődtek börtönökben, számosan pedig külföldre menekültek a Habsburg abszolutizmus fenyegető réme elől. A hazában az osztrák rendőri és hivatalnoki apparátus elfojtott minden megmozdulást, hosszú ideig még a magyar szót is. A szabadságharc leverését követő években azok a hazájuktól távol élő hősök emelték magasba a függetlenség zászlaját, akik vállalták az emigránsok nehéz életét, és kívülről, a nemzetközi politika kedvező alakulásától várták azt az időt, amely ismét lehetővé teszi az 1849-ben sárba tiport nemzeti függetlenség kivívását.

A Kossuth-emigráció történetének megírására, főleg a felszabadulást megelőző időszakban, sokan vállalkoztak; a legnagyobb munkát maga Kossuth, a magyar függetlenség tántoríthatatlan és soha nem alkuvó apostola végezte el „Irataim az emigrációból” című munkájával. Rajta kívül sokan — köztük emigránsok is — tollat ragadtak, hogy megörökítsék a magyar emigránsok hőroszi, bár tévedésektől és egyenetlenkedésektől nem mentes küzdelmeit,¹ az emigráció történetének feltárását és megírását azonban nem tarthatjuk befejezettnek. Különösen adós ezzel a felszabadulás utáni történetírással. A marxista történet-szekre vár az a feladat, hogy megismertessék a magyar néppel a Kossuth vezette emigránsok reményekkel és csalódásokkal teli tevékenységét.

Ez a szerény munka nem kívánja megoldani az előbb vázolt feladatot, csupán segítséget kíván nyújtani azoknak, akik majd vállallják e feladat megoldását; s elsősorban azáltal kíván segítséget nyújtani, hogy felhívja a történészek figyelmét arra a nem nagy mennyiségű, de a magyar történetírás számára igen értékes iratanyagra, amely 1957 folyamán került a Hadtörténelmi Intézet levéltárának kezelésébe.

¹ Jelentősebb művek: Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban. Bp. Magyar Történelmi Társulat, 1927.; Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851—1852. Bp. Magyar Történelmi Társulat, 1940. 1—2. kötet; Koltay—Kastner Jenő: Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859. Szeged. Egyetem, 1949.

Ezen túlmenően csupán jelezni kívánja az iratanyag Kossuth-leveleiből vett részletek kiemelésével s történeti körülményeik ismertetésével azokat a problémákat, amelyekre az emigráció történetének a kutatója bőséges anyagot találhat az újonnan feltárt iratgyűjteményben. E szerény célkitűzésnek megfelelően e tanulmány nem is terjed ki a gazdag emigrációs irodalom s a még gazdagabb kiadott és kiadatlan forrásanyag, valamint az ismertetésre kerülő iratgyűjtemény összehangolására, összefüggéseik feltárására; e fáradságos, de sok tanulságot ígérő munka elvégzése a további kutatás feladata lesz.

1957 folyamán a Nemeskéri Kiss család volt alsógödi kúriáján, amelyben most termelőszövetkezeti parasztok laknak, magymennyiségű iratanyagra bukkantak. A tsz. könyvelőjének értesítésére a Hadtörténelmi Intézet munkatársai összegyűjtötték a pusztulásra ítélt iratanyagot, amelynek egy része történészek körében nagy érdeklődésre tarthat számot.

A gazdasági jellegű iratok mellett körülbelül 700 levél a Kossuth-emigráció történetének jelentős dokumentuma.

A Nemeskéri Kiss család egyik tagja, Kiss Miklós, a magyar emigrációs mozgalmak fontos szereplője. Az 1848/49-es szabadságharc idején katonai képességei hamar megmutatkoztak, rövid idő alatt ezredesi rendfokozatot kapott. A debreceni kormány diplomáciai munkával bízta meg. Előbb Piemontban, majd Angliában képviselte az 1849-es magyar kormányt. A szabadságharc bukása is külföldön érte. Az elsők között csatlakozott Kossuth emigrációs mozgalmához. Időközben feleségül vette özv. de Roy-né született Le Charron marquise-t, s ezáltal rokonságba került a bonapartista francia főnemességgel. Rendezett anyagi viszonyai és rokoni kapcsolatai lehetővé tették számára, hogy komoly szolgálatokat tegyen az emigrációnak. Angliában, majd Franciaországban képviselte Kossuthot. Az 1859-es olaszországi magyar légióban a 2. dandár parancsnoka volt.

Nemeskéri Kiss Miklós ezredes egyik központi alakja a magyar emigrációnak. Nem volt egyetlen jelentősebb emigráns sem, aki ne levelezett volna vele, többen pedig szoros baráti kapcsolatban álltak a szabadságharc eme katonájával.

A most előkerült iratok jelentős része a magyar emigránsok Kiss Miklós ezredeshez írott levelei. Sajnos, a hozzá írott levelek egy része elpusztult vagy még nem került elő, az összegyűjtött iratok azonban így is számottevő segítséget adnak a Kossuth-emigráció alaposabb megismeréséhez.

A közel 100 Kossuth-levél — keltezésük 1851. július 4-től 1864. augusztus 15-ig terjed — az emigráció életének csaknem valamennyi mozzanatára tartalmaz adatot, a személyes családi ügyektől a legmagasabb diplomáciai és szervezési kérdésekig.

1851. július 4-i, Kutahiából írt levelében Kossuth az emigrációban meglévő egyenetlenkedések, civakodások megszüntetésére hívja fel

a londoni emigránsok figyelmét. Az emigrációk ezen általános betegségétől a magyar emigráció sem volt mentes, ez a téma több Kiss Miklóshoz intézett levélben előfordul.²

Az Egyesült Államokba való elutazása előtt Kossuth Kiss Miklóst nevezte ki londoni képviselőjéül. Megérkezése előtti napon, 1851. december 5-én kelt levelében részletes utasításokkal látja el londoni megbízottját. Igen fontosnak tartja, hogy a *be nem avatkozás* elvét az újságok hasábjain és röpiratokban tovább népszerűsítsék az angol nép körében. A továbbiakban arra ad utasítást, hogy képviselője az Angliában lévő más nemzetiségű emigránsokkal teremtsen baráti kapcsolatot, de ne kötelezze el magát egy csoportnak sem.

„2 A Londonban lévő idegen democratákkal s menekültekkel való eljárásra nézve Képviselő Úr szorososan ahhoz tartandja magát, hogy speciális utasítás nélkül sem initiáljon velök, s a mennyiben általok speciális dolgokra nézve felszólíthatnák, e részben mindig tüstént utasítást kérni az eset feljelentése mellett fő kötelességének tartsa. Általános szabályul csak az tűzethetvén ki, hogy Képviselő Úr velök barátságos összeköttetésben maradjon, annyiban, hogy teendőikről tudomást magának szerezni képes legyen a nélkül, hogy bármely Magyar Országgal összeköttetésben álló kérdésekre nézve specialis utasítás nélkül érdemleges tárgyalásba beléereszkednék.

3. Ezen szabály különösen a német menekültekre nézve megtartandó, több pártok létezésén ezek közt, míg a hazának dolgai semmi szín alatt bármely párthoz nem köthetethők, hanem csak a nemzetek összes rokonszenve által istápolthatnak. Kívánatos e szerint, hogy Képviselő Úr mind az éjszaki, mind a déli németekkel összeköttetésben maradjon, a nélkül, hogy magát bármelyik párttal közülük identificálná.”³

A *be nem avatkozás* politikájának nyugati kormányokkal való elfogadtatása nagy szerepet foglalt el Kossuth akkori terveiben.

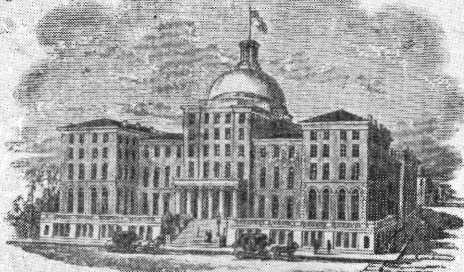
Az Egyesült Államoktól olyan anyagi és erkölcsi támogatást várt, hogy rövid időn belül megindíthatják Magyarországon a függetlenségi harcot. 1851. december 13-án New Yorkból „Matheidesz⁴ úrnak Londonba” címzett levelében kifejti, miszerint az Egyesült Államoktól többek között azt kívánja, „Hogy az ügyünkben orosz intervenció jogtalannak nyilatkoztatván, egy újabb felkelés esetére az oroszoknak intervencióját az Egyesült Statusok meg ne engedjék, s Angliát együtt munkálásra fel szállítsák”.⁵ — Ebben a levélben Kossuth arra szólítja fel Matheideszt, hogy utazzon haza és tájékoztassa a magyar népet amerikai fogadtatásáról és amerikai útjának várható eredményeiről. Kossuth annyira bízik a sikerben, hogy sürgeti a magyarországi felkelés

² Hadtörténelmi Intézet Levéltára (továbbiakban (HIL)). Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1851. júl. 4.; 1852. febr. 15.; 1861. jan. 31.; 1862. márc. 7.

³ azonosítaná. — Uo. 1851. dec. 5.

⁴ Matheidesz János honvédhadnagy, emigráns.

⁵ HIL. Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1851. dec. 13.

BURNET HOUSE,
A. B. COLEMAN, PROPRIETOR.

Cincinnati, Febr. 15. 1852.

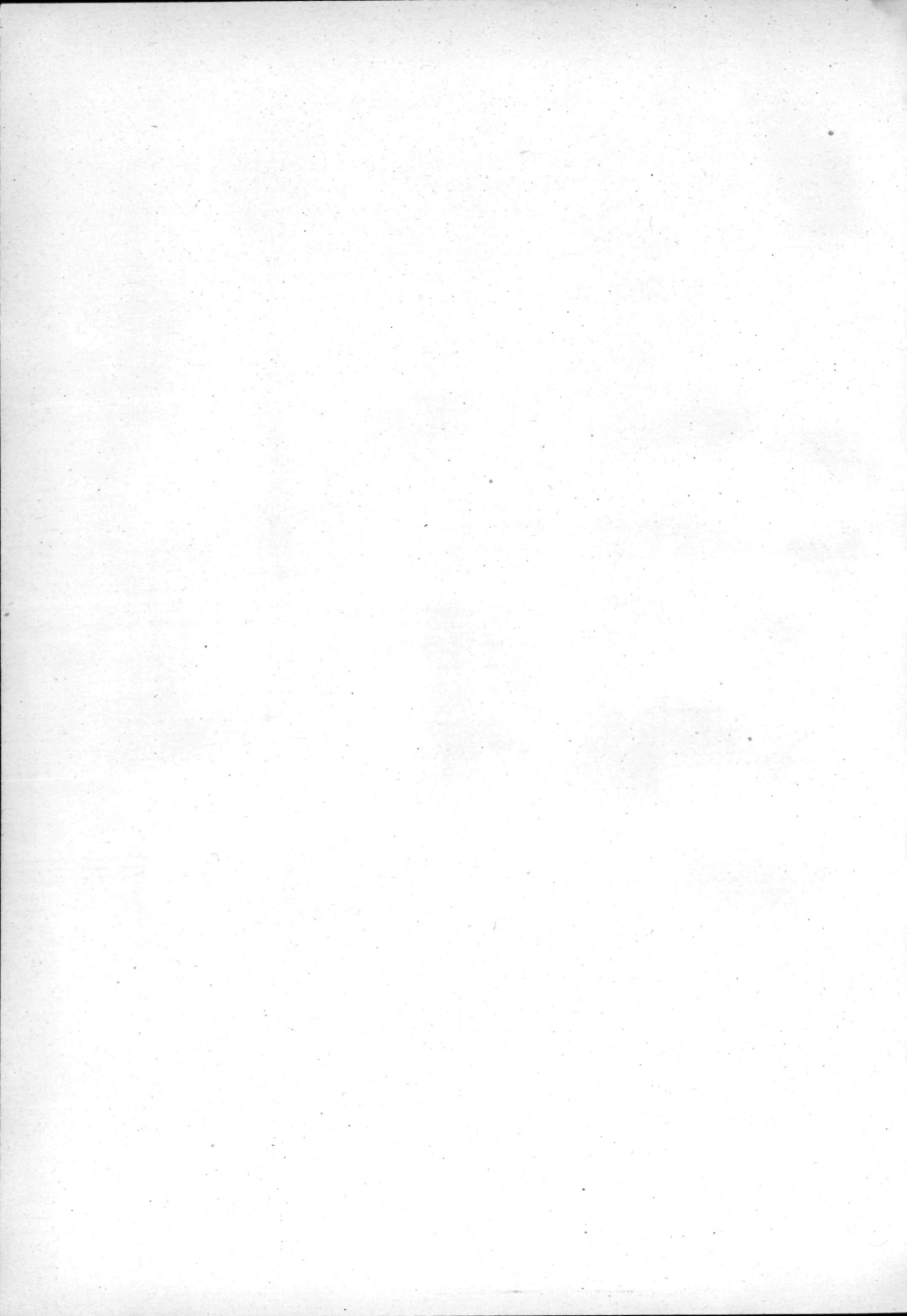
Kiss Miklós Exceles unok

A mint Angliába meg érkeztem, mindjárt el-
szere (Southamptonban) kitalajogoroktat tanosom. meneküle
konji társaságnak nyitottan feltánni kéblemat. 4 íket tartat
kivós nélkül megvártassani azon a leggal mállyan. Kivósok
megszabadítására munkálmán saadilozom. melle, a leg leg
szánd az emigratás imányabai állásom mindjárt el aka.
talozom. - Az akies nyitlan kinyisse melle, a leg leg
Kis emigrationalis Kés gyitllabon isonáltem, a későbbi
vötkben is trámbalanszor elmondottam.

Ezen nézetek vélepi a kiserlekés.
Merkd'sságom csitja. karantéj fogvellenéji ny.
Lakozásának valósításán - A Habsburg hársal semmiv társasat
Magyar és Csélyi saantozásimábul semmiv conessio sem oron tá.
ritonimimábul akas szorokulésy akas más talonessébbile felvára
bolása. - Hisz szorokulésy oron a leg. Kozmánszati fozom. kes
publica suffragis univocalléte. De nem centralizatos. Semmily
jogok. is v. jogok. nak egyenlőséy, késéy. is szorokulésy
minden akas pualomesséy, akas kozmánszati mészorokulésy
ellen bulozásis. - A meg szorokulésy mindentile. Késéy. meg
ben. v. szorokulésis. - Materialis kérésék. x. mint az 1848k. sz.
vinygábul. kérésék. van. kérésék. - Oril cséy. szorokulésy.
megyogy. De kérésy kérésék. szorokulésy. kérésék. szorokulésy.
friggelenszignak. kérésék. szorokulésy. kérésék. szorokulésy.
szorokulésy. szorokulésy. De nem. szorokulésy. nem. szorokulésy.
Doctrinák. melle. szorokulésy. szorokulésy. mint. kérésék. szorokulésy.
sem. té. sem. szorokulésy.

Magyaromnak semmiv kérésék. szorokulésy. szorokulésy. szorokulésy.
mik. - ha. kérésék. szorokulésy. szorokulésy. szorokulésy. szorokulésy.
kés. mi. kérésék. szorokulésy. szorokulésy. szorokulésy. szorokulésy.

Részlet Kossuth 1852. február 15-én kelt leveléből.

szervezését. „Azért kétszeresen szükséges, hogy az organizatio sietve előre haladjon”⁶ — írja Matheidesznek. Őra⁷ szerepre alkalmas személyek neveit is közli Matheidesszel. Kossuth reményei túlzottaknak bizonyultak. Az Egyesült Államokban ünnepelték, lelkesedtek érte, de a várt anyagi és politikai támogatást nem sikerült megszereznie.

1852. február 15-i levelében Kossuth az emigránsok anyagiassága ellen emeli fel szavát, ezenkívül részletesen ismerteti programját és kilátásba helyezi, hogy szakít azokkal, akik nem tudnak egyetérteni az ő nézeteivel.

Kossuth ekkor még határozottan a köztársasági államforma mellett foglalt állást:

„Munkásságom célja: hazánk függetlenségi nyilatkozatának valósítása. — A Habsburg házzal semmi transactio.⁸ Magyarország, és Erdély territoriumából semmi concessio.⁹ Sem ezen territoriumnak, akár nemzetiségi, akár más tekintetekből feldarabolása. — Nép souverénitása mint alap. Kormányzati forma: Republica suffrage universelle.¹⁰ De nem centralisatio. Személyes jogok, s e jogoknak egyenlősége, községi s megyei önkormányzat minden, akár parlamentáris, akár kormányzati önállóan függetlenségét, ahhoz európai háborúra és külső fegyveres ben, megyében, országgyűlésen. — Matriális érdekek, a mint az 1848-iki törvényekben kötelezve van — kímélve. — Ezek céljaim; határozni a nép joga — de hogy határozhasson, függetlennek kell lennie. Tehát függetlenségének kivívásáért emelek zászlót, s e zászló republicanus; democraticus; de nem socialista, nem communista; — ezek doctrinák,¹¹ mellyekkel semmi dolgom, mert hazánkban reájok sem tér, sem szűkség.”¹²

Ezek a nézetek lehetővé tették Kossuth és Mazzini együttműködését.¹³ Kiss Miklósnak írt leveleiből is megállapítható, hogy 1852-ben szoros kapcsolat volt kettőjük között,¹⁴ de bizonyíték erre az a tény is, hogy Kossuth — későbbi véleményétől eltérően — 1851-ben helyesli a szabadságharc Mazzini-féle összeesküvési formában való szervezését.

⁶ Uo.

⁷ Kossuth Törökországban felhatalmazta Mack József honvédelezredest az új függetlenségi harc előkészítésére. A mozgalom a Mazzini-féle összeesküvés mintájára szervezkedett. A csoportokat „évszak-rendszerbe” foglalták, ezen belül „hetek”, „napok”, „órák” elnevezéssel kisebb csoportok alakultak. A mozgalom elszigetelt volt, szervezői nem fordítottak figyelmet a néptömegek megszervezésére. A mozgalmat az osztrák kormány beépített ügynökök segítségével leplezte és kegyetlenül megtorolta. A Mack-féle összeesküvésre l. Lukács Lajos: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867. Bp. Művelt Nép, 1955.

⁸ megegyezés, egyezés.

⁹ területéből semmi engedmény.

¹⁰ Általános választójogon alapuló köztársaság.

¹¹ elméletek,

¹² HIL, Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1852. febr. 15.

¹³ Kossuth és Mazzini kapcsolatairól lásd: Kastner Jenő: Kossuth és Mazzini, Századok, 1925. I—III. füzet, 1—14. o.

¹⁴ HIL, Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1852. febr. 17.; 1852. április 22.; 1852. június 8.

Az 50-es évek folyamán kialakult katonai és politikai helyzet, a nemzetközi diplomácia boszorkánykonyhájába való mélyebb betekintés, valamint az időközben szerzett alapos politikai tapasztalatok azt a véleményt alakították ki benne, hogy Magyarország nem vívhatja ki önállóan függetlenségét, ahhoz európai háborúra és külső fegyveres segítségre van szükség. Körültekintő és minden kinálkozó alkalomra felfigyelő munkájára jellemző 1852. június 8-i levele. New Yorkból Kiss Miklóson keresztül „igen fontos levelet” küld Mazzininek, de ugyanebben a levélben már felfigyel III. Napoleonra, mint egy esetleges szövetségesre: „A Napoleon házra kérem jól szemmel legyen. — Furcsa volna, ha együtt csatáznánk Ausztria ellen — én ez ellen az ördöggel is szövetezem” — írja Kiss Miklósnak. S azt is számitásba veszi, hogy ebben az esetben meg kell szakítania kapcsolatait Mazzinival; a levél utolsó mondata ugyanis így hangzik: „De ezt ne mondja M.¹⁵ barátunknak.”

S valóban, az események ekként alakultak és Kossuth a III. Napoleontól, majd Viktor Emánueltól remélt segítség fejében lemondott a köztársasági államformáról, s előbb a „Napoleoni háznak”, majd a szárd királyi háznak ajánlotta fel a Magyarországon létrehozandó alkotmányos monarchia trónját.

„...s ha garantiát akar a Császár, hogy a Magyarot örökre a francia politikához kösse — semmi sem könnyebb — ott lehet király a Napoleon házból, a nélkül, hogy illy lépés Európai Coalitíót idézne elő — mert ha a Magyarok önként, minden párisi pressio apparentiája¹⁶ nélkül illy választást tesznek, senki sem léphet fel ellene — pedig ő tudja, hogy a Magyarok készek erre, hogy óhajtják — édes örömet, megteszik unanimiter.”¹⁷

Viktor Emánuelnek 1860. november 21-én kelt jegyzékében ajánlotta fel a magyar trónt:

„IV. Gondosan értesülést szervezván magának a magyar nemzet óhajai felől és értekezvén a vezénylete alatt az országban szervezkedő népies mozgalom főnökeivel is, a m. n. igazgatóság¹⁸ azon helyzetben van, miként nemcsak saját, hanem a nemzet nevében is kötelezettséget vállalhat, hogy Magyarország jövőendő szervezeténél az alkotmányos monarchia fog alapul vétetni s hogy az uralkodó megválasztásánál Magyarország általában az európai helyzet követelményeit, különösen

¹⁵ Mazzini

¹⁶ párizsi nyomás látszata

¹⁷ egylélekkel. — HIL. Nemeskéri Kiss-család iratai 2/I. fasc. 1860. jan. 11. A levél egy részét Kossuth is közli. L. Irataim az emigrációból, Bp. 1881. II. k. 410—414. o. Az idézetet az eredeti Kossuth-levél alapján közöljük.

¹⁸ Magyar Nemzeti Igazgatóság; az emigráció 1859. május 6-án alakult vezető szerve. Elnöke: Kossuth Lajos; tagjai: Klapka György és Teleki László. Az igazgatóság célja: Magyarország felszabadítása III. Napóleon segítségével; legfontosabb teendői: légiószervezés és az otthoni felkelés előkészítése.

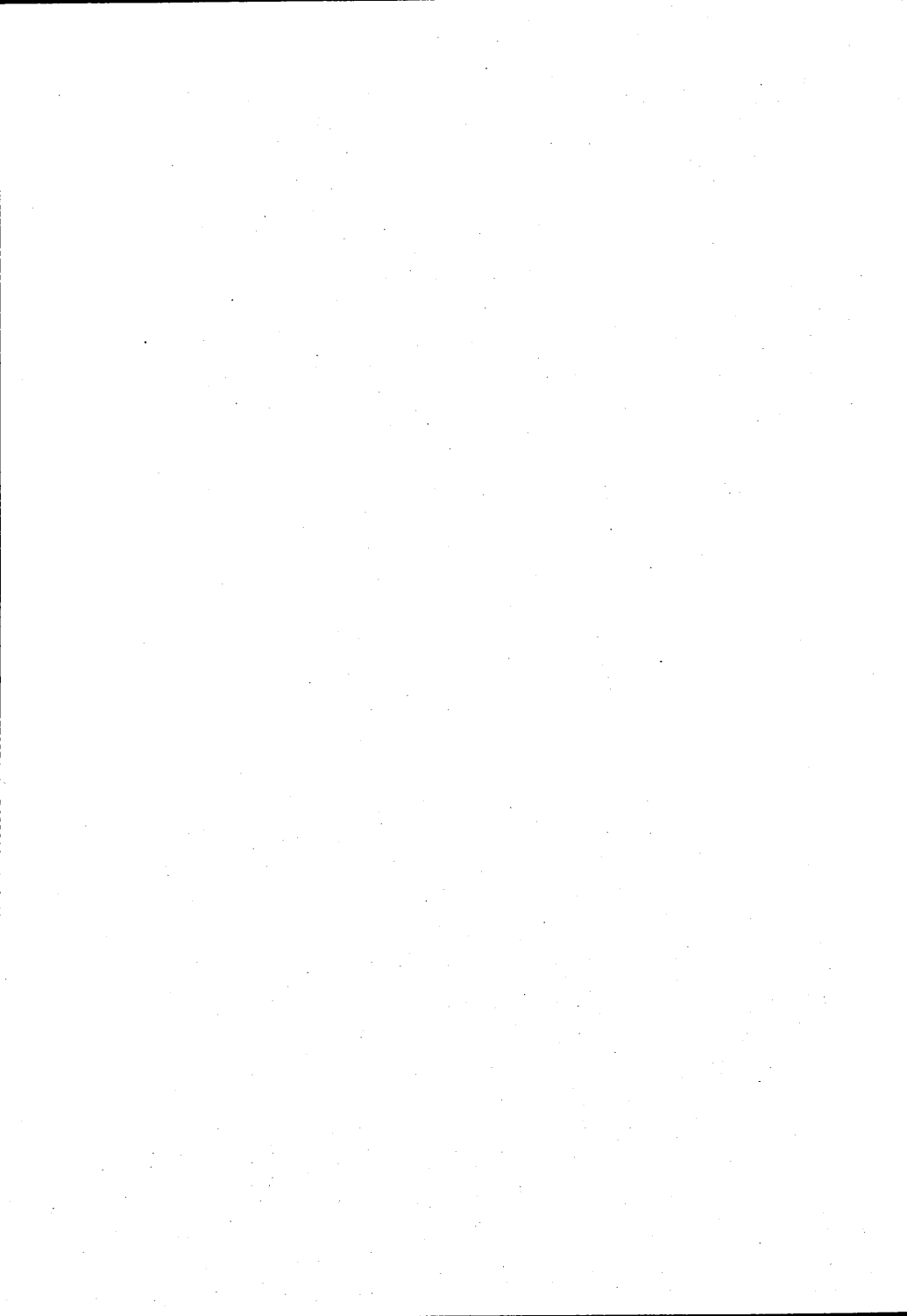
12 Regent's Park Terrace
London Novemb. 7-ken 1859

Barátom

Ugy látszik a Trullerjáhrnak nincs határozott politikájuk az Olasz kérdés vég megöt dása iránt. Ki hagyta a nagy úr sikamlani a földet talba alul Villafancában, s az őt a levegőben balancioroz kaphóva jobbra kaphóva balra, nem csak hogy vezeti az eke menyeket de sőt töllök ványa az intést hogy minő politikana határozza magát - de ösztönei két dolgot sugosznak jellebe: egyik az: hogy Pápai nak kell mégát tettétnie külföldben maga ellen lártija a juaneria papságot, s azért a pápa temporalis hatalmáért szeretné megönni másikt az: hogy ha Victor Emanuel király Józsefát pápmát Maderát, s a Romagnát egyesíti Piemont s Lombardiával bárony még megígérte azán lesz valamé az Olasz függetlenségéből oly fogig, hogy az Olasz függetlenné legyen nem csak Osztrák, de francia befolyástól is. E kettő úgy látszik ösztönszerű impressio nálla de mihez eszközölje az első, s akadályozza a másodikat: annót már nincs határozott politikája, hanem Nicawben ként várja meg "something will turn up" a mi elgázulsa, csak hogy az ösztönöknek is megvan logicájuk s így a helyett hogy hát hagyja az eseményeket fejlődni midzenint fejlődésük től tanácsot vonjon, fél, hogy ha hagyja magyá akként fejlődnék, a mint nem szeretné - tehát egész politikája abban áll hogy gátolja a természetesen fejlődést, a nélkül hogy ványozni menne.

Egy "fait accompli" Juniban, oly szépen át vágná a gradiumi csomót, hogy nincs ember

pedig ő felségének a királynak érdekét fogja szem előtt tartani, előre is kijelentvén, miként a magyar nemzet semmitsem óhajt forróbban, mint azt, hogy ő felsége a király iránt hálás érzelmeinek s királyi háza iránt táplált ragaszkodásának (dévoument) bebizonyításával szorosabbra fűzhesse Olaszországgal a testvéries barátság és szövetség kötelékeit.¹⁹

Az olaszokkal kötött egyezmény két dologgal magyarázható.

1. Az 1859-es francia—olasz—osztrák háborúban Napoleon különböző ígéretésekkel megszerezte a magyar emigráció támogatását, de miután a háború az általa kívánt eredményt meghozta, gyorsan békét kötött az osztrákokkal, keresztülhúzva ezzel mind az olaszok, mind a magyarok merész számításait. A villafrancai békekötés szomorú tapasztalatokkal gazdagította a magyar emigrációt. Kossuth 1859. november 7-i levelében beismeri, hogy nincs mit várnia III. Napoleontól: „Azonban akár mint legyen is ez: — annyi áll, hogy hazánknak nincs mit reménylenie Napoleontól — Magyarhon függetlensége soha sem volt szándokában...²⁰

2. Az olasz egység megteremtésére irányuló mozgalom túlnőtt azokon a kereteken, amelyeket Napoleon császár megszabott. Az olasz egység III. Napoleon támogatása nélkül, sőt akarata ellenére létrejött. 1860-ban Garibaldi délolaszországi sikeres hadjárata könnyen osztrák támadást válthatott volna ki, s ezzel a turini kormány számolt. Újabb osztrák háború esetén az olaszok nem számíthattak volna a francia császár segítségére, ezért kötöttek egyezséget a magyar emigrációval. Míg Kossuth 1860 januári elképzelését, mely szerint felajánlotta Napoleonnak a magyar kormányt, Kossuth következtelen, a realitásokkal nem mindig számoló elképzeléseivel lehet magyarázni, addig az 1860 novemberi olasz—magyar egyezményről el kell ismernünk, hogy volt némi alapja. A háború azonban nem következett be, s a magyar emigráció újból magára maradt.

Kossuth politikai munkásságának legmerészebb s egyben legjelentősebb eredménye dunakonföderációs terve. Ezzel a tervvel Kossuth megtalálta a magyar nép függetlenségének kulcsát. Bár a terv közzétételekor, 1862-ben, a történelmi helyzet nem volt alkalmas annak gyakorlati megvalósítására, mégis nagy volt a jelentősége. Kossuth az 1848/49-es szabadságharc elemzéséből vonta le azt a következtetést, hogy a szomszéd népekkel összefogva kell megsemmisíteni a gyűlölt osztrák elnyomókat és egymással összefogva kell megteremteniök, biztosítaniök függetlenségüket.

Kossuth későn értette meg ennek az összefogásnak a jelentőségét. A *nemzetiségekkel való összefogás* gondolata már 1849-ben felvetődött

¹⁹ Irataim, II. k. 556—557. o. Kossuth a jegyzéket a Magyar Nemzeti Igazgatóság nevében írta alá, s az abban foglaltakkal — Kossuth közlése szerint (Irataim, II. k. 560. o.) — a turini kormány egyetértett.

²⁰ HILL. Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1859. nov. 7.; Irataim, II. k. 311. o.

és benne foglaltatik a kutahiai alkotmányban²¹ is, de a dunaköföderációs tervben foglalt messzemenő jogok biztosítása az előző tervekben nem szerepelt. 1852. június 8-án New Yorkban kelt leveléhez csatolva egy németnyelvű ajánló levelet küldött Kiss Miklósnak. Az ajánlásban a Horvátországban végzendő szervező munkára ad megbízást és kifejti benne, milyen fontos a horvátokkal való megegyezés.

„E sorok átadója tőlem érkezik. Végleges megegyezést ohajtok a horvát—szlapon hazafiakkal. Csak jöjjenek. Egy megbeszélés mindent leegyszerűsít. Közös harcot ohajtok a közös elnyomás ellen. Akarjanak a horvát barátok szövetkezni a magyar köztársasággal, akarják saját maguk megválasztani a feltételeket, akarjanak teljesen elszakadni Magyarországtól és akarjanak független állammá lenni, — erre is hajlandó vagyok —, de legyen közös a harc a közös zsarnokság ellen. Szabadság! Egyenlőség! Testvériség!”²²

Ezek a sorok azt igazolják, hogy Kossuth a haza felszabadításában a szomszéd népekkel mint szövetségeseikkel számolt, de az 50-es években kifejtett munkássága — a megbízó levélben kifejtett nagyszerű programmal ellentétben — azt bizonyítja, hogy 1861-ig sokkal kisebb jelentőséget tulajdonított a velük történő megegyezésnek, mint a nyugati hatalmak segítségének. Csak miután az utóbbiakban csatlódott, akkor eszmélt rá, milyen jelentős erőt képviselt volna a szomszéd népekkel szövetkezett magyar nép. Akkor azonban — az 1860-as évek elején — a magyarországi helyzet nem kedvezett egy ilyen szövetség létrehozásának, s a környező népek önállósági törekvései is más irányba terelődtek. Sem a magyar arisztokrácia, de még az 1848/49-es szabadságharc vezető ereje, a középbirtokos nemesség sem akart hallani a nemzetiségekkel való kibékülésről, ragaszkodtak — elsősorban gazdasági, anyagi megfontolásból — Magyarország integritásához, s a nemzetiségek feletti uralom fejében még a nemzet függetlenségéről is lemondtak. Ebben persze nem kis szerepet játszott az elnyomott osztályokból való félelmük sem.

Az 1860/62-ben kelt levelek közül több foglalkozik a Couzával²³ kapcsolatos ügyekkel. Kossuth „Kivonat a magyar Nemzeti Bizottmány bizalmasan Moldva—Havasalföldre küldött megbízottjának jelentéséből” című tájékoztatója²⁴ nem hagy kétséget afelől, hogy a román független-

²¹ Kossuth 1851-ben a törökországi Kutahiában alkotmánytervezetet dolgozott ki; a tervezet messzemenő jogokat helyezett kilátásba a nemzetiségeknek, de csak a megye keretein belül. Továbbra is fenn kívánta tartani Magyarország területi egységét és a magyar államnyelvet, s csupán Horvátország függetlenségének jogát ismerte el.

²² HIL. Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1852. június 8.

²³ Couza (Cuza) Sándor herceg 1858-tól 1866-ig Moldva és Havasalföld fejedelme. A Magyar Nemzeti Igazgatóság 1860. október—novemberben 30.000 fegyvert szállított Genuából Romániába azzal a céllal, hogy a Székelyföldön fegyveres felkelést szervez. A román kormány a fegyvereket Galacnál lefoglaltatta, és a nemzetközi diplomácia tudomására hozta a szervezkedést és a fegyverszállítást.

²⁴ HIL. Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1860. dec. 15. A levél egy része az Irataim-ban is megtalálható. III. 270—271. o.

ségi mozgalom nem szándékozott összekötni sorsát a magyarokkal. Kossuth 1861. január 7-i levelében árulónak tartja Couzát. „5 óra van — most veszem levelét, — s veszem Klapka jelentését Galaczból — s Ludvig hét Belgrádból, hogy ott minden számításunknak vége (ha ugyan számításunknak mondjam, mert enyim nem volt). Ott ellenségünk az úr mindkét helyt — s Couza nem csak ellenség, de *dühösen* az és *áruló*.“²⁵ A helyzet elmérgesedését jól tükrözik a levél következő sorai: „Ludvig pedig (gondolja csak!) kevesebb veszélyt látott Magyar Országban s Bécsen keresztül *menekedni* a nyugatra, mint Belgrádban lebzselni hasztalanul — (hol éppen most alkudoznak a magyar emigrán-sok kiadatását kötelező szerződés iránt Béccsel).“²⁶

1861. február 14-i levelében Kossuth Klapka azon értesítését kommentálja, hogy Couza újból közeledik a magyarokhoz. Szerinte Couzában nem lehet bízni, Ő csak akkor közeledne a magyarokhoz, ha arra Napoleontól utasítást kapna. Kossuth több levelében sürgeti Kiss Miklóst, vegye rá a császárt, hogy adjon utasítást Couzának a magyarokkal való együttműködésre.²⁷ III. Napoleon nem adott ilyen utasítást, számára a magyar ügy, illetve a magyar emigrációval való kapcsolat a villa-francai békekötéssel befejeződött, s addig sem vette komolyan.

Kossuthnak a francia támogatás megszerzésére irányuló munkája nem mentes az ellentmondásoktól. Érezte, ez a törekvése nem vezethet eredményre,²⁸ mégis most, 100 év távlatából is, csak a legmélyebb tiszteltetés és megbecsülés illeti őt, aki a reménytelen helyzetben minden lehetőséget felhasznált célkitűzésének elérésére, még olyanokat is, amelyekről előre tudta, hogy nem vezethetnek eredményre. Tévedései nem kisebbítik nagyságát, csak elismeréssel adózhatunk emlékének, mert élete végéig tántoríthatatlan harcosa maradt a szabadság ügyének.

A románokkal és szerbekkel való megegyezés meghiúsulása sem törte meg akaratát. Új utakat keresett a haza felszabadítására. A megváltozott helyzetben Dalmácián keresztül kívánt fegyveres segítséget vinni a magyar népnek, de ehhez — véleménye szerint — 40 000 főnyi külső segítségre lett volna szükség.²⁹ Ezt a külső segítséget akarta megszerezni a franciáktól vagy az olaszoktól, ennek érdekében dolgozott éveken keresztül fáradhatatlanul.

Diplomáciai tevékenysége rendkívül kiterjedt volt, s egy időszakban — 1859-ben — a hazájából elűzött vándor olyan politikai befolyással rendelkezett, hogy Nyugat-Európa uralkodó körei sem hagyhatták figyelmen kívül. Sok megállapításának helyességét maga a történelem

²⁵ HIL. Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1861. jan. 7.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo. 1860. nov. 11.; 1861. jan. 7.; 1861. febr. 14.; 1861. dec. 19.

²⁸ 1861. december 19-i levelében hangot ad ennek a felismerésnek: „Meggörnyedek az évek s hazafi gondok súlya alatt. A halál nem baj, de azon gondolatlaltal menni a messze semmi esetre nem lehető halál felé, hogy a Hazának nincs jövője — irtózatos.“ Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc.

²⁹ Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1861. jan. 7.

igazolta. Figyelemre méltók az olasz—francia viszonyról tett megállapításai. 1862-ben az olasz nemzeti egység megteremtésének két akadály volt: Róma (francia csapatok biztosították a pápa uralmát) és Velence (még mindig osztrák megszállás alatt volt). Kossuth 1862. október 17-i levelében megállapítja, hogy Napoleon akkor nem fogja az olaszoknak átadni Rómát, mert azt a gyengeség és a félelem jelenék tartanák, de azt határozottan látja, hogy Párizs nem sokáig tudja megakadályozni Róma csatlakozását Olaszországhoz. „...ostobább embernek kellene lennie,³⁰ mint aminő, ha át nem látná, hogy a Római occupatio hosszúra nyújtása nem csak igazságtalanság Olasz Ország iránt, hanem politicai bűn önmaga iránt.”³¹

Kossuth a magyar ügyre nézve nagy szerencsétlenségnek tartotta, hogy az olaszok elsősorban Róma, nem pedig Velence felszabadításán fáradoztak. Ez teljesen érthető, hiszen az osztrákok kiűzése Velencéből olyan háborúval járhatott, amely meghozhatta volna a magyar nép függetlenségét is; az olasz—francia viszony elmérgesedése pedig igen előnyös volt a bécsi udvar számára. Ezeket a gondolatokat írta Kossuth Kiss Miklósnak, és utasította, hogy járjon el a francia császárnál, terelje az olasz függetlenségi mozgalmat Velence irányába.

„Borzasztó csak reá is gondolni, hogy az Olasz Agitatio illy impracticus irányt vett. Róma s mindig csak Róma; — és nem Velence! Mintha Bécs egész Olaszországot megvette volna, hogy a baráttal (kiknek köszönhetik lételüket) ujjathúzzanak, s az ellenséget békében hagyják.

De mert így van, nem akarják e a Tuillériákban belátni, hogy tanácsos az Olaszok figyelmét más ösvényre terelni? — Mert hiában, még egy Napoleonnak sem lehet kellemes dolog egy tüzes nemzet igazságos panaszaival hosszú ideig dacolni.”³²

Kossuth jól látja III. Napoleon uralmának gyengeségeit és ingatlanságát. Találónan állapítja meg, hogy III. Napoleonnak mindig kell tennie valamit Franciaországon kívül, hogy a belső problémákról elvonja a figyelmet. Bár Kossuth nem tesz említést a francia munkásosztályról, mégis arra kell gondolnunk, hogy amikor III. Napoleon bukását megjósolta, az erősödő és szervezkedő munkásosztályra is gondolt; ezt igazolja az a nézete is, hogy a francia uralkodónak hazájától távol lévő konfliktusokkal kell a belső egyensúlyt fenntartania, mert a közeli események könnyen keresztül húzhatják számításait. Idézzünk ezek dokumentálására Kiss Miklósnak írott egyik leveléből: „...de tudja, hogy annak, ki a Francziák felett uralkodik, mindig kell tennie valamit kün, nehogy ben legyen kénytelen többet tenni, mint szeretne, — de fél, hogy ha közel tesz valamit, az események logicája túl szárnyalja szán-

³⁰ III. Napóleonnól van szó.

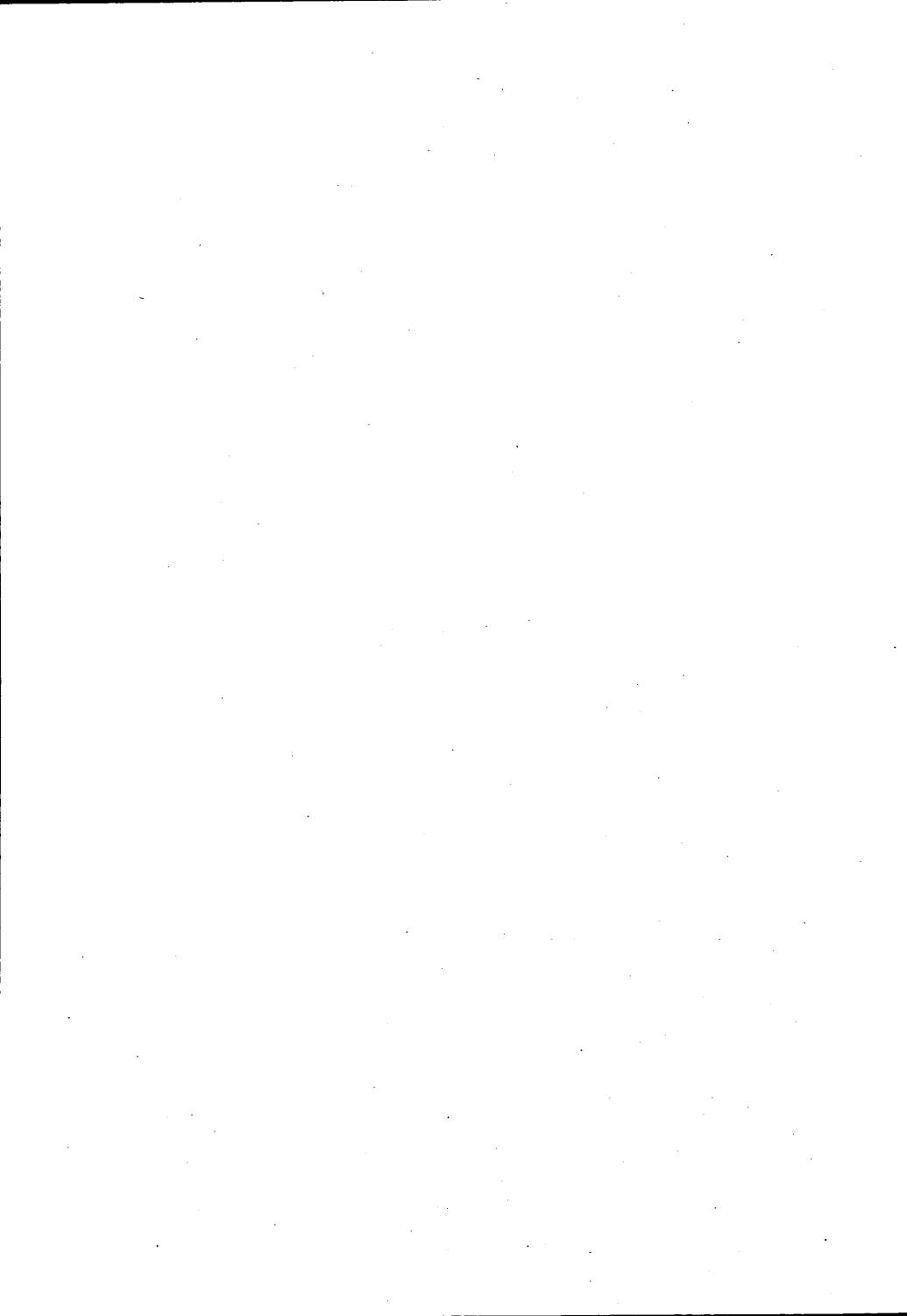
³¹ HILL. Nemeskéri Kiss család iratai, 2/1. fasc. 1862. október 17.

³² Uo.

/// írta Arthur Parnitzka - Angol - Angolait nem minden meg: dolgoz
annak advocatúját hallani, hogy a francziának oda kell adni
a Pénzt. - a Hercei nagy Magyar barát - mely belátást, nagy
eszmélkel bír. "Austria nagy hibája az hogy existál -
" egyedül lehetősége: a halál " - Magyarország függet
lensége, kitésa Csehország jövőjében " sely - ally Stenzel
Király forog a munka - Két példányt azért küldök
hogy ezet a Hercegnél ezet a Miniszternek adjon
- megérdemli hogy olvassák - Nem felelősség tudni, hogy
em és járultam információmmal, a mely tapasztalt
Hercei inspirációjához

Híves üdvözléssel

Barátja
Frossmly

dokait, — azért tért keres a működésre Chinában, Siamban, Madagascarban, Isten tudja hol, s néha hajánál fogva húz elő alkalmat a czéletalan házsártoskodásra — mint Mexicóban³³ — s aztán ha nem dőlnek le fenyegető szavára Jeriko falai — azt mondja coute que coute,³⁴ lekell döntenem, benne vagyok (maga sem tudja miért?), nem érek reá egyebet tenni, míg ezt nem végzem, — addig álljon meg a világ kereke. — Hogy szeretne semmi mást nem tenni, míg Mexicóval nem végez, azt tudom; de hogy a világ kereke azért bizony meg nem áll, azt is látom.”

Ezt követően az 1862-es görögországi angol—francia ellentétről és III. Napoleon habozó politikájáról tesz említést, majd így folytatja: „Még lássa Ön N. III.³⁵ után nem fog N. IV. következni; — a »die Geister die stets verneinen«³⁶ politikával Taleyrandként³⁷ keresztül lehet sántikálni az események pházisain, de nem lehet dynastiát alapítani.”³⁸

Több Kiss Miklósnak írt levelében foglalkozik Kossuth az 1861-es „pénzjegy-perrel”.³⁹ Ennek az a magyarázata, hogy Kossuth Kiss Miklós útján kért a francia császártól támogatást ahhoz, hogy a per folyamán az egész világ előtt leleplezze a Habsburg-ház becstelen politikáját. Kompromittáló adatokat azonban egyáltalán nem kapott, pénzt pedig olyan keveset, hogy még fellebbezni sem tudott az ítélet ellen.⁴⁰

Az 1859—1861-es években forradalmi helyzet alakult ki Közép- és Kelet-Európa több országában. Az 1859-es vereség után az osztrák birodalom is belső válságba jutott. Fellendültek a népi mozgalmak Magyarországon és felélénkültek a nemzeti mozgalomok. A kormány alkotmányos látszatengedményekkel igyekezett elejét venni a válság további elmélyülésének. A magyar arisztokrácia már korábban felajánlotta szol-

³³ 1861-ben Mexikó köztársaság lett, elnöke Juarez. A belső reakció támogatására 1862 januárjában francia, angol és spanyol hajóhad szállta meg Veracruz-t. A franciák szertelen követelése miatt a spanyolok és angolok egyezséget kötöttek Mexikóval. III. Napóleon 1863-ban újabb csapatokat küldött Mexikóba s 1864-ben Miksa osztrák főherceget — Ferenc József öccsét — császárrá koronáztatta. Az Egyesült Államok a polgárháború befejezése után felszólította III. Napóleont, hogy vonja ki csapatait Mexikóból. A francia csapatok kivonulása után a köztársaságiak győzelmet arattak, Miksa császárt elfogták és 1867-ben főbelölték.

³⁴ kerül, amibe kerül.

³⁵ III. Napóleon.

³⁶ állandóan tagadó szellemű

³⁷ Talleyrand — francia államférfi. 1799-től I. Napóleon külügyminisztere. 1808-ban kegyvesztett lett. Napóleon 1812-i, oroszországi veresége után a Bourbonok pártjára állt. 1814—15-ben XVIII. Lajos külügyminisztere. A bécsi kongresszuson sok kedvezményt biztosított hazája részére. 1830-ban Lajos Fülöp szolgálatába állt.

³⁸ HIL. Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1862. nov. 6.

³⁹ Kossuth 1860-ban annyira bizott az olasz—osztrák háborúban, és ezzel kapcsolatban a magyar szabadságharc újra kezdésében, hogy Londonban 30—40 millió forint papírpénzt nyomtatott. Az angol kormány azonban lefoglaltatta a bankjegyeket és egy példányt átadott az osztrák kormánynak. I. Ferenc József mint magánember indított keresetet jogosulatlan pénzverés címén Kossuth ellen. A per 1861. február 27-től június 12-ig folyt le Londonban a kancellári ítélszéknél.

⁴⁰ HIL. Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1861. febr. 14.; 1861. febr. 15.; 1861. febr. 28.; 1861. márc. 6.; 1861. ápr. 17.; 1861. ápr. 21.; 1861. máj. 2.

gálatait az osztrák kormánynak, a középbirtokos nemesség azonban ekkor még — legalább is szavakban — ragaszkodott a 48-as alkotmányhoz. Az 1861-es országgyűlésen két párt alakult ki: a Deák vezette felirati párt és Teleki László⁴¹ vezetésével a határozati párt. Abban valamennyien egyetértettek, hogy feladják a 49-es kossuthi politikát és a 48-as törvények biztosítására kell rábírní a Habsburgokat. Lényeges különbség nem volt a két párt között, csupán az választotta el őket, hogy milyen formában fejezzék ki az októberi diploma és a februári pátens elleni tiltakozásukat. Deák amellett foglalt állást, hogy a császárhoz intézendő feliratban kell felemelni szavukat az önkényes rendelkezések ellen, Teleki — elutasítva a törvénytelen uralkodó elismerésének még a gondolatát is — a nemzetközi közvéleményhez intézendő határozatot javasolt. Az országgyűlés többsége a határozatot támogatta. Teleki azonban már szakított az emigrációs politikával, félt attól, hogy a határozat elfogadása esetén lehetetlenné válik a megegyezés Ausztriával, nem merte vállalni a felelősséget és a szavazás előtt öngyilkos lett. Az országgyűlés figyelemzetésnek vette Teleki öngyilkosságát s a szavazáskor több határozati párti képviselő a felíratra adta szavazatát, ennek következtében az országgyűlés a felíratot fogadta el néhány szavazatnyi többséggel.

Az 1861-es országgyűlés eseményei nagymértékben befolyásolták a magyar emigráció további munkáját. Bár 1861-ben a kiegyezés nem jött létre a magyar uralkodó székelyok és az osztrák kormány között, mégis félreérthetetlenül bebizonyosodott, hogy az emigráció nem számíthat a hazai arisztokráciára és középbirtokos nemességre. Kossuth 1861. március 23-i levelében arról panaszkodik, hogy az otthoniak ugyan többször kértek tőle tanácsot, ha bajban voltak, de egyszer sem fogadták meg azokat; mély elkeseredés hangján nyilatkozik az otthoni állapotokról: „Két év óta soha sem volt azon szerencsém, hogy egyszer irhattam volna ennyit haza: „jó a mit s a hogy cselekesztek, Derék emberek vagytok’ — soha! soha — minden levelem panasz, szidás, tanács — mind hiában. — Többet mondok: valahányszor baj van, tanácsot kérnek — s miután megadtam, szent fogadásokat üzennek, hogy szóról szóra teljesíteni fogják, de soha tizedrészét sem teljesítik — soha! — s a mit teljesíteni látszanak is, olly inconsistentiával,⁴² olly haszontalan modorban teljesítik, hogy az ember keblében feljajdul a hazafi lélek. — Hónapokon át azt mondhatom bú és keserv egész életem miattok.”⁴³

1863-ban Kossuth már teljesen elveszti a reményt. A külföldön ért

⁴¹ Teleki László gróf a szabadságharc idején a magyar kormány párizsi követe, ezt követően a magyar emigráció egyik vezetője. 1860. december 22-én Drezdában letartóztatták és a szász kormány kiszolgáltatta Ausztriának. A császár szabadon bocsátotta, állítólag olyan feltétellel, hogy egyelőre tartózkodik a politikától, ennek ellenére részt vett az 1861-es országgyűlésen.

⁴² állhatatlansággal.

⁴³ HIL, Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1861. márc 23.

kudarccok sorozata nem tudta megtörni, ha tervei megfeneklettek, azonnal újakat kovácsolt. Mindaddig volt ereje a harc továbbvitelére, amíg maga mögött érezte a magyar nemzetet. Az volt számára a legnagyobb csapás, amikor ráébredt arra, hogy a haza „bölcsei” más úton haladnak, mint ő; elárulták a 48-as zászlót és ki akarnak békülni a nemzet gyilkosával.

A lengyel szabadságharcosokról nagy elismeréssel és mély együttérzéssel emlékezik meg 1863. február 11-i levelében, s ezzel párhuzamosan gyalázatnak minősíti a kiegyezés élharcosainak ténykedését. S e sorok olvasásakor Kossuth nemcsak mint politikus, de mint a toll és a szó mestere is megjelenik előttünk.

„Amott éjszaka felé megpezdült az 'élő szobor' dermedt tagjaiban a kiirthatlan élet erő. — Magasztos jelenet az, édes barátom! mely engem mint embert kevélyé tesz, mint Magyart megszégyenít. A Lengyelt szövetkezett idegen hódítók négyelték szét. A Magyart saját uralkodóinak gaz hitzegése rontotta meg, s még csak nem is saját erejével. Az erő előtt meglehet hajlani, a hódítónak lehet engedni szégyen nélkül. De gyáva, s csak idegen erővel győzelmeskedő hitzegésnek, mely minden jobb érzelmet felzúdít a kebelben, birka mód megadni magát, gyalázat. — Amott úton álló rabló erőszaka forog fen, itt egy alávaló házi zsebtolvaj piszkos keze. — A Lengyel Nemzetiséget csak beolvasztani akarták egy nagyobb, de rokon Nemzetiségbe. A Magyart Németté akarják tenni, A lengyel partitiot⁴⁴ majd egy százados moha fedi, s nem volna csoda, ha ennyi idő a sebet vagy behegesztette vagy reménytelenné tette volna. A Magyar sebe égetően fris. Még csak ideje sem lehetett elfelejteni az irtózatosságokat, miket ön méltóságát érző nemzetnek soha sem kellene, soha sem lehetne felejteni. — A Lengyelnek egy roppant colossussal van dolga, mely távol van a hanyatlástól.⁴⁵ A Magyarnek egy zilált hatalmú családdal, mellynél a hatalom heterogén elemeit, minden össze forrasztó kapocs nélkül vékony czérnaszálak tartják össze, mint papír harlequin⁴⁶ tagjait. — Még is a Lengyel, kit szétदारoltak, s egy század óta irtanak, pusztítanak, felkél, mint a bosszú angyala, rettenthetetlenül, bottal, kaszával rohanva meg colosális elnyomóját, s azt kiáltja Európának: »ce que nous voulons, ce ne sont ni des adoucissements, ni des concessions, ni une constitution, ni du liberalisme, ni les traités de 1815 — nous voulons chasser les Russes.«⁴⁷ — A Magyar ellenben au lieu de chasser les Austrichiens⁴⁸ — alkudni, békülni vágyik hóhérjával.

⁴⁴ felosztást

⁴⁵ Kossuth itt a cári Oroszországra gondol. Abban nincs igaza, hogy „távol van a hanyatlástól”, mert a cári Oroszország gyengeségei ekkor már erősen mutatkoznak. Az 1861-es jobbágyreformmal a belső ellentéteket akarták levezetni.

⁴⁶ bohóc

⁴⁷ „Amit mi akarunk, azok nem enyhítések, nem engedmények, nem alkotmány nem liberalizmus, nem 1815-ös szerződések — mi ki akarjuk úzni az oroszokat.”

⁴⁸ az osztrákok kiűzése helyett

Szégyen! Gyalázat! — Szerencse, hogy a hóhér az, a ki nem alkuszik.”⁴⁹

A hóhér azonban alkudott. Nem volt más választása. S a magyar uralkodó osztályok négy évvel később ikáprázatos pompa közepette tették a magyar koronát a magyar függetlenség eltiprójának fejére.

1864-ben Kossuth már teljesen magára maradt. Nemcsak hazáját vesztette el, hanem családi boldogságát is. 1864. augusztus 15-i levelében az elkeseredés és elhagyatottság domborodik ki, de még ezekben a tragikus órákban sem veszti el teljesen a reményt, hogy hazája, ha nem is a közeljövőben, de ismét szabad lesz.

„Csak hazámat láthatnám szabadnak, s házamtól betegség volna távol — írja Kiss Miklósnak. — Fájdalom, a haza nem olly úton jár, melly a szabadság felé vezet. — Non his juvenus orta parentibus.⁵⁰ Komisz egy generatio vagyunk édes Barátom! — de hagyján! e szóban »haza«, a hazafi nem csak a jelen nemzedéket, hanem a múltnak emlékeit s a jövő reményeit is egybe foglalja. — Az áldozatos hon-szeretet Istene nem halt meg azért, hogy oltára elhagyatott. — Ott hát még van remény, s még lha az nem volna is, van egy horgony, melly örökre biztos, ez: a kötelesség érzete. — Fais ce que doit, adviennie que pourra.”⁵¹

Kossuth nem lett hűtlen hazájához, nem adta fel elveit. A magyar emigránsok nagy része a kiegyezés után élt az amnesztiával és hazajött; Kossuth töretlen hazaszeretete abban is kifejezést nyert, hogy nem fogadta el az osztrák császár által adományozott kegyelmet, az önkényuralom elleni élő tiltakozásként hazájától távol élte magányos életét. A magyar nép nem felejtette el soha. Neve a szabadság, a függetlenség megtestesítője volt, s amikor az egyszerű emberek Kossuth apánkra emlékeztek, mindig a szabadság utáni vágyukat és a boldogabb jövőbe vetett hitüket fejezték ki.

⁴⁹ HIL. Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1863. febr. 11.

⁵⁰ „Nem ily szülőknek kores fia volt...” Horatius összes lírai költeményei és az Ars Poetica. Ford. Erdődy János. Budapest. Bibliotheca, 1946. 93. o.

⁵¹ Tedd meg, amit tudsz és jöjjön aminek jönnie kell. — HIL. Nemeskéri Kiss-család iratai, 2/1. fasc. 1864. aug. 15.